

Розділ 2

ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

2.1. Концептуальні засади формування потенціалу розвитку промислового виробництва

Питанням визначення змісту та складових частин потенціалу розвитку промислового комплексу, його оцінки і пошуку шляхів формування та ефективного використання присвячено низку досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців. У широкому розумінні термін *потенціал* визначається як сукупність наявних засобів, можливостей. У сфері економічної діяльності суспільства це поняття означає сукупну здатність економіки країни, її галузей, підприємств, господарств здійснювати виробничо-економічну діяльність, випускати продукцію, товари, послуги, задовольняти запити населення, суспільні потреби, забезпечувати розвиток виробництва та споживання [13, с. 13]. В «Економічній енциклопедії» потенціал визначається як «наявні в економічного суб'єкта ресурси, їх оптимальна структура та вміння раціонально використати їх для поставленої мети» [14, с. 870].

Поняття економічного потенціалу безпосередньо пов'язане з категоріями розвитку та росту господарських систем. Застосування загальнофілософського розуміння поняття *розвиток* [15] до економічної сфери життя суспільства дозволяє визначити такі основні його ознаки, як:

- збільшення складності економічної системи;
- поліпшення пристосованості до зовнішніх умов (наприклад, кон'юнктури світових ринків, глобальних економічних тенденцій);
- нарощування економічного (у першу чергу промислового) потенціалу;
- кількісне зростання базових економічних показників і якісне поліпшення галузево-територіальної структури господарства;
- соціальний прогрес.

Економічне зростання можна розглядати як збільшення масштабів сукупного виробництва й споживання в результаті підвищення кількості використовуваних факторів виробництва або вдосконалення техніки і технології, тобто економічного потенціалу регіону (країни) [16].

Як уже зазначалось, економічний потенціал галузі, підприємства, регіону або країни в цілому є комплексним поняттям та являє собою сукупність взаємопов'язаних складових, головними з яких є наступні.

Природно-ресурсний потенціал – це наявність і стан природних ландшафтів і кліматичних умов, мінеральних ресурсів і ґрунтів, водних ресурсів, рослинного й тваринного світу, оцінених з урахуванням можливостей та особливостей їх використання. Він характеризує природні багатства певної території, що вже залучені в господарське використання, а також доступні для освоєння при наявних технологіях і соціально-економічних відносинах. Визначається цей потенціал системою показників, які характеризують природні ресурси і навколишнє середовище.

Трудовий потенціал визначається як кількість і якість праці, якою володіє суспільство при певному рівні розвитку науки і техніки, тобто це його трудові ресурси. Обсяг і

якість такого потенціалу характеризуються кількістю працездатного населення, його освітнім і професійно-кваліфікаційним рівнем. Вимірюється він системою показників статистики праці: чисельністю трудових ресурсів, якістю праці, інтенсивністю й продуктивністю праці та інше.

Особливе значення в економіці індустріально розвинених країн мають виробничий (у першу чергу промисловий) та науково-технічний потенціали, оскільки становлять виробничу основу економічного розвитку сучасної держави. Виробничий потенціал – це, з одного боку, наявні та потенційні потужності та ресурси (будинки, споруди, устаткування, технології тощо), необхідні для здійснення виробничого процесу, а з іншого – максимальний обсяг продукції, який здатний виробити підприємство, галузь, регіон або країна при повному використанні наявних ресурсів. Виробничий потенціал можна розглядати як якісну і кількісну характеристики розвитку виробництва, спроможного задовольнити потреби споживачів при найбільш раціональному його використанні та найменшому негативному впливі на навколишнє середовище.

Промисловий потенціал – це «... системне явище, що характеризує можливість галузі виконувати свою суспільну місію із задоволення різноманітних потреб суспільства, природа яких пов'язана зі здійсненням промислової діяльності» [17, с. 37]. Промислово-виробничий потенціал визначено нами як сукупність наявних та потенційних ресурсних, технологічних, науково-технічних, організаційно-економічних можливостей, що використовуються з метою досягнення певних виробничих і соціальних результатів та забезпечення конкурентоспроможності промислової продукції. Таким чином, потенціал розвитку промисловості можна розглядати як сукупність ресурсів, залучення яких у виробничий процес забезпечить стабільний розвиток промислового виробництва, тобто зростання його кількісних і якісних параметрів.

В умовах інтенсифікації впливу науки та швидкої зміни технологічних укладів особливого значення набуває науково-технічний (інноваційний) потенціал економічних суб'єктів, який включає досягнення в галузі науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР), відкриття й винаходи у фундаментальній і прикладній науці, нові технології, дослідно-експериментальну базу, а також науково-технічні й конструкторські кадри високої кваліфікації. У країнах з найвищими показниками конкурентоспроможності саме ці фактори розглядаються як визначальні для оцінки здатності національної економіки виробляти та експортувати продукцію, конкурентоспроможну на світових ринках. Таким чином, під інноваційним потенціалом промислового виробництва слід розуміти сукупність науково-технічних знань і практичного досвіду, якими володіє суспільство на даному етапі його розвитку, та їх здатність забезпечити зростання і найбільш повне використання промислового потенціалу. Для оцінки цього потенціалу застосовуються показники питомої ваги прогресивних галузей промисловості, відтворюваної структури інвестицій в основний капітал, розподілу продукції промисловості по групах (сировинна продукція, товари широкого використання, товари тривалого використання, інвестиційна продукція), інноваційної активності промислових підприємств, частки інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої тощо.

Для визначення конкретних напрямів оптимізації використання потенціалу розвитку промислового виробництва України необхідно розглянути основні умови його формування, що традиційно групуються наступним чином: природно-ресурсні, економічні, соціальні, екологічні [18, с. 24–25].

Природно-ресурсні умови сьогодні є визначальними для розвитку добувної та багатьох галузей обробної промисловості. Разом із тим у зв'язку із погіршенням екологічної ситуації у більшості областей із значним індустріальним навантаженням на природне середовище умовою формування потенціалу розвитку промисловості в майбутньому все більше буде забезпечення раціонального природокористування.

Беззаперечно важливою умовою ефективного формування потенціалу розвитку промисловості, забезпечення високих темпів розвитку та стабільного нарощування обсягів її виробництва є достатня кількість і належна якість головної продуктивної сили – кваліфікованих найманих працівників. У зв'язку з цим, важливим є вирішення демографічних, освітніх проблем та досягнення ефективного функціонування ринку праці в усіх регіонах країни.

Стратегічною умовою формування в кожному регіоні високоефективного конкурентоспроможного інноваційного промислового комплексу є модернізація промислового виробництва відповідно до вимог сучасного етапу науково-технічного прогресу та постіндустріального розвитку. Галузева структура, використовувані технології, номенклатура та рівень наукоємності продукції промисловості мають наблизитися до показників країн-технологічних лідерів. Матеріальною базою реалізації науково-технічних досягнень та збільшення частки високотехнологічної продукції у промисловому виробництві є створення великих освітніх і наукових центрів з розвиненою інфраструктурою, розвиток прикладного (промислового) сектору науки.

Глобалізаційні процеси у світовій економіці вимагають від господарства кожної країни відповідного пристосування до їх вимог. Насамперед це стосується розвитку міждержавного науково-технічного співробітництва. Особливого статусу при цьому набувають промислові комплекси прикордонних регіонів, які інтегруються у світову економічну систему в першу чергу. Крім того, значні переваги в міждержавному та міжрегіональному поділі праці й на глобальних ринках товарів і послуг мають промислові комплекси регіонів з вигідним геоекономічним положенням.

Таким чином, класифікація чинників формування потенціалу розвитку промислового виробництва України та її регіонів включає традиційні та ринкові чинники. Першу групу складають:

1) природно-ресурсні – кількісні та якісні параметри мінерально-сировинних, паливно-енергетичних, водних, лісових, біологічних, земельних та інших природних ресурсів;

2) виробничі – вартість, галузевий і територіальний розподіл основних засобів, ресурсомісткість виробництва, галузі спеціалізації;

3) науково-технічні (інноваційні) – технологічний рівень виробництва, інтенсивність оновлення основних засобів і технологій, наявність спеціалізованих інноваційних центрів – технопарків, технополісів тощо;

4) інфраструктурні – стан виробничої та соціальної інфраструктури (транспортного комплексу та шляхового господарства, комунальних мереж (електро- та водопостачання, водовідведення), діяльність будівельних підприємств, сфери виробничих та невиробничих послуг, торгівлі тощо);

5) організаційні – форми галузевої і територіальної організації виробництва, рівень його спеціалізації та комплексування;

6) соціальні – демографічні і трудові ресурсні характеристики населення, системи його розселення та розміри поселень, професійно-кваліфікаційний склад працівників, кон'юнктура регіональних та національного ринків праці, рівень заробітної плати, система заходів соціального забезпечення;

7) екологічні – обсяги виробничих відходів, частка «брудних» виробництв, рівень забруднення навколишнього середовища;

8) нормативно-правові – стабільність і повнота законодавчо-нормативної бази діяльності підприємств промисловості та інших секторів економіки, розподіл повноважень між центральними та регіональними (місцевими) органами влади щодо регулювання розвитку промислового виробництва, державна загальноекономічна та регіональна політика, зокрема щодо територіального розміщення підприємств промисловості;

9) загальнорегіональні – геоекономічне положення регіону, ступінь господарської освоєності території та загальний рівень економічного розвитку, регіонально-галузеве комплексування видів діяльності, рівень конкурентоспроможності регіону.

У зв'язку з переходом до ринкової системи господарювання посилилась роль нових чинників розвитку промислового виробництва, які залежно від економічної ситуації можуть посилювати або послаблювати вплив традиційних. У довгостроковій перспективі ці нові – ринкові – чинники матимуть все більш вагоме значення для формування та використання вітчизняного промислового потенціалу. До них відносяться:

- організаційно-правові форми господарювання, форми власності на природні та фінансові ресурси, засоби виробництва та їх співвідношення;

- розвиток інтеграційних структур господарювання та сучасних форм організації виробництва;

- розвиненість ринкової інфраструктури, яку складають фінансово-кредитні установи, система товарних, сировинних, фондових і валютних бірж та позабіржової торгівлі, ярмарково-виставкові комплекси, засоби ділової комунікації, страхові компанії, рекламні та маркетингові агентства, торгові палати та інші громадські і державно-громадські об'єднання ділових кіл, консалтингові та аудиторські компанії тощо;

- партнерство і співробітництво регіонів, регіональні та транснаціональні утворення;

- національна і глобальна кон'юнктура ринків ресурсів, обладнання, товарів, послуг.

Посилення конкуренції між національними підприємствами, а також із зарубіжними і транснаціональними компаніями вимагає від суб'єктів господарювання постійного пошуку нових конкурентних переваг та підтримання високої економічної мобільності. Тому підвищується значення, з одного боку, регіональної спеціалізації промислового виробництва, а з іншого – ефективної співпраці суб'єктів господарювання. Розміщення певних галузей та видів промислової діяльності в окремих, найбільш сприятливих для їх розвитку регіонах країни є основою раціонального використання її території та комплексного залучення потенціалу промисловості до господарської діяльності. При цьому необхідно орієнтуватися не лише на ті галузі, які вже є спеціалізацією певного регіону, а й передбачати та планувати можливу їх зміну під впливом внутрішньо-регіональних, міжрегіональних та світових економічних тенденцій. Це має особливе значення після набуття Україною статусу члена Світової організації торгівлі і підвищення таким чином рівня її залучення до світової економіки.

Ще однією важливою умовою ефективного використання потенціалу розвитку національного промислового комплексу є подолання виробничої обмеженості підприємств, посилення їх територіально-галузевої інтеграції через формування промислових утворень (комплексів) різних типів, а також трансформацію традиційних форм територіального зосередження промисловості (промислових пунктів, центрів, вузлів, агломерацій) відповідно до сучасних умов діяльності. У таких виробничо-територіальних утвореннях підприємств, об'єднаних спільністю транспортно-географічного положення, економічного та адміністративного управління, спільним використанням виробничої і соціальної інфраструктури, виникає так званий агломераційний ефект [19, с. 12–13], позитивними наслідками якого є:

- збільшення можливостей вертикальної інтеграції виробництва;

- створення кращих умов для впровадження у виробництво нових технологій;

- зниження поточних витрат через спільне використання вже наявних об'єктів виробничої та комунальної інфраструктури;

- сприятливі умови для створення замкнених виробничих циклів, безвідходного виробництва;

- зменшення територій, зайнятих промисловими підприємствами.

Водночас у разі перевищення певного рівня концентрації промислового виробництва агломераційний ефект набуває негативного характеру і виявляється у: порушенні екологічного балансу території; значному зростанні навантаження на комунальні мережі, транспортну та енергетичну систему; вилученні земельних ділянок із сільськогосподарського або рекреаційного обороту; погіршення санітарно-гігієнічних умов життя людей.

Сучасною формою виробничо-територіальних утворень є кластери – інтегральні комплекси, в яких поєднуються науково-дослідницький, фінансовий, торговельно-збутовий, організаційно-правовий та виробничий сектори. Як свідчить зарубіжний досвід, утворення кластерних структур позитивним чином впливає на господарство регіону, підвищує ефективність використання його потенціалу на основі активізації різних сфер економічної і суспільної діяльності – освітньої, наукової, консалтингової, виробничої, ринку праці тощо [20]. Промислові кластери є найбільш перспективними формами територіальної організації виробництва в тих галузях, де підприємства пов'язані технологічною або економічною єдністю і територіальною близькістю.

Ще однією умовою формування конкурентоспроможного потенціалу промислового виробництва є створення технологічних і наукових парків та технополісів. Їх метою є забезпечення взаємодії між науково-дослідницькими організаціями та виробниками і споживачами продукції промисловості, підтримання інноваційного процесу та прискорення впровадження винаходів у масове виробництво, а також створення нових можливостей для фінансування науково-технічної діяльності. В Україні в цілому створено нормативн-правову базу діяльності технологічних і наукових парків [21, с. 22–24; 22, с. 111–112], але практичний досвід у цій сфері свідчить про наявність багатьох невирішених питань та недостатню державну підтримку.

Таким чином, промислово-виробничий потенціал є динамічною системою, що складається з певних елементів, які взаємодіють між собою і виконують різні функції у процесі виробництва продукції. За функціональною ознакою вони поділяються на елементи, що безпосередньо беруть участь у виготовленні продукції – основні засоби, матеріально-сировинні і трудові ресурси та елементи, що опосередковано сприяють виробничим процесам – інновації, інформація, інвестиції, організація та управління. Склад і співвідношення цих елементів на певній території (регіону, країни) визначають формування та використання потенціалу розвитку її промислового виробництва.

Основним критерієм ефективності використання промислово-виробничого потенціалу є досягнення максимального кінцевого результату при оптимальному застосуванні виробничих і фінансових ресурсів та управління виробництвом. Отже, при здійсненні оцінки потенціалу розвитку промислового виробництва необхідно враховувати, що він характеризується максимально можливим обсягом виробництва продукції (робіт, послуг) при найбільш ефективному за часом і продуктивністю використанні наявних ресурсів, а також багато в чому визначається складовими елементами потенціалу та їх співвідношенням у межах конкретного регіону.

Поняття економічного (а також виробничого, науково-технічного тощо) потенціалу може бути застосоване для характеристики економічних суб'єктів будь-якого рівня – країни, регіону, галузі або підгалузі, окремого підприємства. Актуальність розгляду сутності та умов формування потенціалу розвитку промислового виробництва в регіональному розрізі зумовлена сучасною тенденцією підвищення ролі окремих територій у забезпеченні стабільно-позитивної економічної динаміки всієї країни.

Економічний потенціал регіону – це сукупна здатність наявних у межах регіону економічних ресурсів забезпечити виробництво максимально можливого обсягу матеріальних благ і послуг, що відповідають потребам суспільства на сучасному етапі його розвитку [23; 24]. Він являє собою систему взаємозалежних компонентів: природно-

ресурсного, трудового, науково-технічного (інноваційного), виробничого, фінансового (інвестиційного), рекреаційного, культурного та інших потенціалів. Його формування відбувається в результаті збалансованого поповнення, розподілу і перерозподілу економічних ресурсів між суб'єктами, що господарюють, під впливом зовнішніх і внутрішніх взаємозв'язків: ресурсних, територіально-галузевих, просторово-часових. На величину економічного потенціалу регіону впливають кількість і якість економічних ресурсів, що можуть бути залучені до суспільного виробництва, а також умови, що забезпечують їх ефективне використання.

Оцінка економічного потенціалу регіону є одним із перших та найважливіших етапів розробки стратегії його соціально-економічного розвитку. Головною її метою є вирішення актуальних соціально-економічних завдань та забезпечення стабільного зростання економіки регіону на основі найбільш ефективного використання його потенційних можливостей: природних, трудових, фінансових, виробничих ресурсів, галузевої структури та просторової організації виробничої системи тощо. Найбільш загальними вимірниками використання економічного потенціалу регіону є такі інтегральні показники, як валовий регіональний продукт, валова додана вартість, вироблена в регіоні, вартість основних засобів, абсолютні розміри виробництва та реалізації продукції промисловості, чисельність трудоактивного населення.

Однією з базових умов формування і використання потенціалу розвитку промислового виробництва регіонів є діяльність органів місцевого самоврядування з управління їх господарством регіону. Для максимальної мобілізації регіональних ресурсів задля вирішення проблем соціально-економічного розвитку необхідна, по-перше, комплексна оцінка наявного потенціалу промислового комплексу регіону, виявлення умов та джерел його формування, визначення та оцінка варіантів перспективного розвитку; по-друге, запровадження науково обгрунтованої координації діяльності всіх економічних суб'єктів регіону. Ефективно впливати на формування потенціалу розвитку промисловості місцева влада зможе за наявності в неї достатніх повноважень, зокрема дієвих фінансово-економічних інструментів, серед яких регулювання цін і тарифів, ставок платежів за територіальні ресурси, розподілу централізованих державних і місцевих фондів розвитку, участь у формуванні системи нормативів розподілу податкових надходжень між державним і місцевими бюджетами тощо.